

A „tekergő kígyó” és a „sátán csatlósa”

Ellenségkép a középkori magyar királyi
adománylevelek narrációiban

A középkori magyar nemesség körében nem divott az a Nyugat-Európában elterjedt szokás, hogy az egyes családok történetét, illetve egy-egy kiemelkedő szerepet játszó személy életét önálló krónikában örökítsék meg.¹ Emlékeztük – a történész legnagyobb bánatára – alapvetően szóbeliségre épült.² Többségükben írástudatlanok lévén, nem tartották fontosnak a tetteiket elmesélő, udvarházakban-várakban előadott hősi énekek lejegyzését sem, írott szöveg híján pedig ezeknek az énekeknek sajnos alig-alig maradt nyoma.³ Vitézi tetteik mégsem maradtak megörökítés nélkül, leírásukat azonban nem elbeszélő források, hanem az e tettekkel kiérdemelt királyi adománylevelek őrizték meg számunkra. Magyarországon a királyi adomány mindig elvégzett szolgálatot (vagy szolgálatokat) viszonzott, az érdemszerző szolgálatok részletes feljegyzése pedig feltehetőleg azt a célt szolgálta, hogy a megadományozott, illetve leszármazottai a későbbiekben is bizonyítani tudják kiváltságuk jogosságát.⁴ A királyi privilégiumok erről tudósító *narratió*inak hossza, részletessége láthatólag egyenes arányban állt a megadományozott társadalmi helyzetével. Az egyszerű köznemes érdemeiről, még ha az illető életét áldozta is a csatatéren, általában

1 A késő középkori mentalitásról írt alapmunkájában Johan Huizinga a kor nevezetes lovagjairól szóló életrajzok közül különösen hármat tartott figyelemre méltónak: Le Livre des faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut, Le jouvencel (Jean de Bueil élete), Le livre des faits du bon chevalier Messire de Lalaing, ld. *Johan Huizinga: A középkor alkonya*. Bp. 1976. 57–60. A magyarországi bárói familiák közül csupán a Cilleiekről készült családi krónika, azt sem Magyarországon, hanem a család eredeti birtokán írták. Kiadását ld. *Franz v. Krones: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. II. Die Cillier Chronik*. Graz, 1883.

2 *Fügedi Erik: „Verba volant...” Középkori nemességünk szóbelisége és az írás*. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp. 1984. 107–130.

3 Ilyen pl. az országosan ismertté Arany János trilógiájával tett Toldi Miklós, ill. a Thuróczy-krónikában fennmaradt, Hédervári Kont István vezette 32 vitéz története.

4 Mályusz Elemér a magyar oklevelek narratióit a pogány kor hőseinekiből eredeztette, ld. *Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp. 1967. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) 13–14., 68–69.; *Uő: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon*. Bp. 1973. (Irodalomtörténeti füzetek 79.) A hagyomány jogi eredeztetésére ld. *Székelgyörgy György Mályusz Thuróczy-monográfiájáról írt recenzióját* (Századok 103[1969] 1215–1217.), ill. újabban és részletesebben: *Zsoldos Attila: Karázi Sándor bán és utódai. (Észrevételek a narratiók eredetéről és szerepéről)*. Századok 135(2001) 398–405.

rövid beszámolót találunk, a legjelentősebb bárói familiák tagjai azonban annál hosszabb méltatásban részesültek.⁵ Zsigmond király legbefolyásosabb bárója, a három évtizeden át nádori címet viselő Garai Miklós például már minden alkalommal olyan részletes érdemfelsorolásban részesült, hogy 1387–1420 között kapott adományleveleinek terjedelme eléri az 50 nyomtatott oldalt – lejegyzett érdemeiből akár egy rövid krónika is kitelne.⁶

Habár a *narratiók* soha nem említenek évszámokat, a bennük olvasható politika-, had- és társadalomtörténeti információkat – a 19. század végén írt első „modern” összefoglaló munka, Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* című könyve óta – messzemenően kiaknázták a magyar középkorkutatás.⁷ Az elsődleges eseménytörténeti hasznosításon túl a *narratiók* kiváló anyagot nyújtanak a középkori mentalitás megismeréséhez is. A belőlük összeállítható nemesi éreynkatalógus hű tükrö a kor értékrendszerének: nem véletlen, hogy már sor került a szövegek propagandaértékének vizsgálatára is.⁸ Az elsősorban katonai érdemek megszerzéséhez természetesen ellenségre is szükség volt, és a történetek megértése, az adományos érdemeinek hangsúlyozása érdekében az adománylevelek közel olyan figyelmet szenteltek az ellenség tetteinek, mint a megadómozott és fegyvertársai cselekedeteinek. E körülménynek köszönhetően a magyar királyi kancellária által kibocsátott adománylevelek *narratióiból* nem csupán azt tudhatjuk meg, hogy milyen ellenségek ellen harcoltak magyar csapatok, de megismerhetjük azt is, milyen kép élt az ország mértékadó közvéleményében az e csapatokkal szemben álló ellenségekről.

Jelen tanulmány azt veszi röviden számba, milyen ellenségképet hagyományoztak ránk a királyi adománylevelek. A kancellária gazdag termésének teljes körű áttekintése egy későbbi, nagyobb munka része, egyelőre csupán a legfontosabb sajátosságokat kívánom feltérképezni. A vizsgálat időhatárául a középkori Magyar Királyságot megtámadó két legveszélyesebb ellenség megjelenését: az 1241-es tatárjárást, illetve a török elleni küzdelem Zsigmond-kori első évtizedeit választottam.

IV. Béla 1242 májusában, a tatárok elvonulásának hírére visszatért az ország szívébe dalmáciai menedékéből. A vérzivataros időben helytálló hívek megadómozása már az út során kezdetét vette, és még hosszú éveken át folytatódott.⁹

5 Mályusz E.: Királyi kancellária és krónikaírás i. m. 31. skk.

6 I. m. 97.

7 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp. 1899. – A legjellemzőbb, legrészletesebb oklevélnarrációkból válogatott össze egy kötetrevalót Kristó Gyula, ld. *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. (= KHO) A szövegeket vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula. Szeged, 1992. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.)

8 Ágnes Kurcz: *Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 70(1962) 323–354.; *Uő*: *Az Anjou-kori oklevelek narrációja*. Irodalomtörténeti Közlemények 70(1966) 179–180.; *Uő*: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Bp. 1988. 163–219.

9 Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp. 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) 11. skk., a kiállított okleveleket ld. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1927.

1246-ban például Pok Móricnak adományozta a „hűtlenség vétkétől gyalázatosan megfertőzött” Fulkó birtokait. Az adományról kiállított oklevél szerint, „midőn az égi hatalom bűneink miatt a tatárok vadságával ostorozta országunkat”, Móric a Sajónál „földre döntött egy a hitetlenek sorából” a király felé törő tatár harcost, amikor pedig a király az őt üldöző ellenség elől a tenger mellékére igyekezett, „elhárította tőlünk a gonosz tatárok üldözését”.¹⁰ Az oklevél egyébként a birtokaitól hűtlenségéért megfosztott Fulkó tetteit is a tatárokéhoz hasonlítja: a *narratio* szerint az általa megtámadott egyik falu templomát „a tatár fergeg idejénél is kegyetlenebbül tövig lerombolta”.¹¹ A tatárjárás idején szerzett számos érdemet jutalmazó további oklevelekben az ellenség jelzőjeként a már említett „vad” (*saevus*), „gonosz”, „kegyetlen” (*impius*), „hitzegő”, „hitetlen” (*perfidus*) kifejezések mellett állandóan szerepelt a „veszedelmes”, „veszélyt hozó” (*pestifer*),¹² illetve „kegyetlen” (*crudelis*) titulus,¹³ az országot romba döntő tatárjárásról pedig mint a tatárok általános pusztításáról,¹⁴ Isten elkerülhetetlen akaratáról emlékeznek meg a *narratiók*.¹⁵ A tatárok megítélése a későbbiekben sem változott meg: az ország határain IV. László uralkodása alatt ismét felbukkanó tatár nép „hitzegő”, amely „királyságunkat ellenségesen és kegyetlenül megtámadta, országunk igen nagy részét szörnyű pusztításokkal és zsákmányolással végigdúlta, és országunk lakóinak végtelen sokaságát kegyetlen rabságba hurcolta el”.¹⁶ Több mint fél évszázaddal később, egy újabb tatár támadás után pedig Nagy Lajos honorált újfent a „tatárok

10 1246. jan. 10.: „Quo per Tartarorum saevitiam caelestis potentia regnum nostrum peccatis exigentibus flagellavit [...] In Soiou quendam Tartarorum, qui inter perfidorum aciem contra personam nostram exererat ad terram deiecit [...] Nobis eodem turbinis tempore partes maritimas petentibus, [...] subtraxerat persecutionem impiorum Tartarorum”. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. (= CDES) Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987., II. 148., magyarul ld. KHO 12. sz.

11 „ecclesiam [...] prius ipso tempore turbinis Tartarorum [...] funditus destruxerat humique humili complanarat”. CDES II. 148.

12 1248. máj. 1.: „gens pestifera Tartarorum”. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II–XVIII. (= CDCr) Coll. Tadeusz Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1990., IV. 352., magyarul ld. KHO 13. sz. (IV. Béla Osl nembeli Herbort ispánnak).

13 1255. nov. 20.: „Primo enim cum crudelitas Thartarorum”. CDCr IV. 608., magyarul ld. KHO 18. sz. (IV. Béla András testvérének).

14 1249. jan. 21.: „In generali vastacione Tartarorum”. CDCr IV. 382., magyarul ld. KHO 14. sz. (IV. Béla Geregye nembeli Pál országbíróknak).

15 1248. máj. 1.: „Cum regnum nostrum divino iudicio, cui resisti non potest, invasit gens pestifera Tartarorum”. CDCr IV. 352., magyarul ld. KHO 13. sz. (IV. Béla Osl nembeli Herbort ispánnak); 1259: „Quod cum per divinam ulcionem Tartari regnum nostrum fuissent ingressi”. CDES II. 445., magyarul ld. KHO 20. sz. (IV. Béla trencsényi várjobbágyoknak).

16 1289: „Cum perfidia gens Tartarorum regnum nostrum hostiliter et crudeliter adiiisset, et maximam partem regni nostri vastibus diris et spoliis peragrasset, ac infinitam multitudinem incolarum regni nostri in sua feroci captivitate abduceret”. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. (= MES) Ed. Ferdinandus Knauz–Lodovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924., II. 253., magyarul ld. KHO 74. sz. (IV. László az aranyosi székelyeknek).

kegyetlen népe ellen vívott összecsapásban” szerzett érdemeket, a Suki testvéreknek 1348-ban kiállított adománylevelében.¹⁷

A tatárjárást követő évtizedek ellenségei közül egyik sem vívott ki magának a tatárokéhoz hasonló, súlyos minősítést: az oklevelek gyakran minden jelző nélkül, csupán a népnév feltüntetésével emlékeztek meg az ellenségről, legyen szó orosz vagy épp osztrák, német seregekről.¹⁸ Jellemző, hogy IV. László oklevelében – az 1273-ban Magyarország ellen indított cseh és osztrák hadjáratról szólva – nem az országba törő hadak, hanem maga a háború kapta a „kegyetlen” jelzőt.¹⁹ Komolyabb negatív megítélésre a 13. század második felében két ellenséges fejedelemnek sikerült szert tennie. A magyar királyt a tatárjárás idején súlyosan megzsaroló II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg a *specialis inimicus*, azaz „különleges ellenség” minősítést kapta.²⁰ IV. Béla és utódai láthatóan nem tudták Frigyesnek megbocsátani, hogy szomszédként a végveszélyben lévő ország hátába támadt.²¹ A „fő ellenség” vagy „halálos ellenség” (*capitalis inimicus, capitalis hostis*) címet pedig annak a II. Ottokár cseh királynak sikerült kivívnia, aki II. Frigyes törvényes örökös nélküli halála után tartományai, a Babenberg-örökség megszerzéséért vívott küzdelem során került szembe IV. Bélával, majd utódaival.²² Ellenség természetesen nemcsak kívülről, de az ország határain belülről is veszélyeztethette a békét és a közrendet. Az 1280-as években főként a Magyarországon letelepedett, de beilleszkedni nehezen tudó kunok számítottak ilyen veszélyforrásnak. A Hód-tavi csatában történt leverésük után kiállított oklevelekben a *narratiók* elsősorban „hitzegés”-üket, illetve „hitetlenség”-üket

17 1348. nov. 13.: „Specialiter in quodam conflictu contra sevam gentem Tartarorum confinia regni nostri tirannice invadere attentancium habito”. Anjou-kori okmánytár. I–VII. (= AO) Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., V. 248., magyarul ld. KHO 140. sz. Az oklevél eredetije: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 27 426.

18 „In Russia”, ill. „contra ducem Austriae” harcolt pl. a tatárok ellen is jeleskedő Herbort ispán (CDCr IV. 352., magyarul ld. KHO 13. sz.); az ellenség, mint „aciem Ruthenorum”, „Teuthonici”, „in exercitu nostro contra Austriam ducto” szerepelt Geregye nembeli Pál országbíró már ugyancsak idézett kiváltságlevelében (CDCr IV. 382., magyarul ld. KHO 14. sz.).

19 1273. jún. 24.: „sevissima guerra et ingens exercitus Theotonicorum et Boemorum regnum nostrum invasisset”. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. (= UB) Bearb. von Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln, 1955–1985., II. 37., magyarul ld. KHO 40. sz.

20 1255. nov. 20.: „Item cum contra Fridericum ducem Austrie et Styrie, nostrum specialem inimicum, regnique nostri insidiatorem arma levassemus”. CDCr IV. 608., magyarul ld. KHO 18. sz.

21 Pedig „más időkben a magyar királyságnak nem tudott ellenállni”, jegyezte fel róla V. István Rátót nembeli Roland bánnak kiállított adománylevele (CDCr V. 546., ld. még: KHO 32. sz.).

22 1263: „Quod cum Othacarus rex Bohemorum dux Austrie et Stirie capitalis hostis regni nostri quedam talia confinio regni nostri perpetrasset”. Hazai okmánytár. I–VIII. (= HO) Kiad. Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VII. 87., magyarul ld. KHO 24. sz. (IV. Béla Herbordnak); 1273. máj. 23.: „Porro cum Ottokarus Bohemorum rex, tunc patris nostri, nunc autem noster capitalis inimicus, fidei sue desertor”. CDCr VI. 35., magyarul ld. KHO 39. sz. (IV. László Csák nembeli Péter mesternek); 1283. márc. 10.: „In exercitu nostro generali quem contra regem Bohemorum nostrum et regni nostri inimicum capitalem habebamus”. HO VI. 289., magyarul ld. KHO 60. sz. (IV. László vépi udvarnokok jobbágynak).

(*perfidia, infidelitas*) emelték ki, az ellenük harcolók pedig mint a „kereszténység védelmezői” részesültek adományokban.²³

A 13. század utolsó, illetve a 14. század első évtizedeiben a király és az ország számára a korábban csak pozitív kontextusban emlegetett bárók jelentették a legnagyobb veszélyt. A hű bárók hűtlenné válása IV. László uralkodása alatt már számos oklevélben tetten érhető,²⁴ a *narratiók* tobzódása a negatív jelzőkben azonban már inkább az új dinasztia, az 1301-ben az ország trónjára kerülő Anjou-ház uralkodására jellemző. A dinasztia első uralkodója, I. Károly regnálásának első felét, két évtizednyi időt fordított a hatalom megszerzésére, ebből az 1312 nyarán vívott rozgonyi csatát követő évtizedet nagyrészt az utókor által „kiskirály” megjelöléssel illetett előkelők elleni fegyveres küzdelemmel töltötte.²⁵ A király legfőbb belpolitikai ellenfelei, különösen a leghatalmasabb oligarchák, Csák Máté, a Kőszegiek, vagy az Erdélyt uraló Kán László minősítésére a küzdelem előrehaladtával a kancellária egyre kevésbé érte be az egyébként általában használt „hűtlenek és lázadók” (*infideles et rebelles*) megjelöléssel.²⁶ I. Károly Druget Fülöpnek 1317-ben kiállított adománylevelében Csák Máté úgy szerepel, mint „hűtlen konkolyhintó, vizsályszító, a király ellen nyíltan lázadó”, aki a Szepességben „zsarnoki őrzjüngéssel” pusztított.²⁷ Halála után, 1322-ben a

23 1282: „Nam cum Oldomerus cum universa generatione gentis Cumunice [!] contra nos inflammatus spiritu infidelitatis et superbie consurrexisset [...], cum prefata multitudo sue generacionis venit in Houdon, [...] idem Benedictus sicut vir strenuus pro honore nostro et christianitatis defensione [...] potenter dimicavit”. HO VIII. 450., magyarul ld. KHO 59. sz. (IV. László Merse fia Benedeknek); 1283. márc. 10.: „Preterea cum Comani in regno nostro existentes se a maiestate regia retrahere [...] voluissent, [...] eorum contumaciam perfidiam et animos rebelles ipsorum refrenare voluissemus”. HO VI. 289., magyarul ld. KHO 60. sz. (IV. László vépi udvarnokok jobbágyainak); 1289: „Cum Cumani versi in perfidiam, ausu temerario elevato vexillo, crimen lese maiestatis non formidantes, in Houd contra nostram personam insurrexerant et convenerant”. MES II. 253., magyarul ld. KHO 74. sz. (IV. László az aranyosi székelemeknek). – Az „infidelis” kontextustól függő különböző jelentéseire ld. *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*. V. Ad edendum praeparavit: Kornél Szovák. Bp. 1999. 198.

24 A sor élén minden bizonnyal a notórius hűtlenek, a Kőszegiek vagy Németújváriak állnak, akik több ízben is fogságba ejtették a királyt (IV. Lászlót, III. Andrást), ill. a királyi család tagjait, ld. *Pál Engel: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. Die Grafschaft (Gespanschaft) Eisenburg im 14. Jahrhundert*. In: *Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert)*. Hg. Heide Dienst-Imtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79.) 85–113., 115–126.

25 A küzdelemre elsősorban ld. *Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. Századok 122(1988) 89–147. (megjelent még a szerző válogatott tanulmányainak gyűjteményében, ld. *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., a jegyzeteket gond. Csukovits Enikő. Bp. 2003. [Millenniumi magyar történelem. Historikusok] 320–408.).

26 Rendszeres volt még a „notorius infidelis” (‘közismerten hűtlen’) jelző használata. Pl. 1325. okt. 12.: „Kopaz quondam palatinus notorius noster infidelis et rebellis”. AO II. 217., magyarul ld. KHO 125. sz. (I. Károly Gutkeled nembeli Péter fiainak).

27 1317. nov. 3.: „Rursum in alia expeditione nostra, quam ex causis necessariis pro reformatione boni status regni et recuperatione bonorum regalium per Matheum dictum de Trenchen occupatorum, contra eundem infidelem nostrum, tanquam zyzaniarum et guerrarum suscitatore, nostre maiestati publice rebellantem habuimus [...], ceterum cum idem Matheus

trencsényi nagyúr a kancellária szóhasználatában már maga volt az ördög: a Szécsi testvéreknek kiállított oklevél Máté fegyvereseit a „cinkostársai, a sátán csatlósai” megjelöléssel illette.²⁸ Megítélésükben nem maradtak le mögötte a Kőszegiek – „az átkos emlékü Henrik bán pártütő és hűtlen, a tekergő kígyónál hitványabb és immár a második nemzedékben a hűtlenség rút gyalázatával beszennyezett fiai”²⁹ –, az ugyancsak kígyóhoz hasonlított Borsák, illetve az ország legsúlyosabb pusztítóiként emlegetett Kán László és fiai sem.³⁰

A „hűtlen bárók által okozott válságos időszak” – ahogyan I. Károly is nevezte – az 1320-as évek elejére véget ért,³¹ az oligarchák meghaltak vagy földönfutókká váltak, tartományaik felszámolása pedig rég nem látott mértékben megerősítette a királyi hatalmat. Hűtlenek és lázadók természetesen a későbbiekben is időről-időre megjelentek a történelem színpadán, számuk és főként erejük azonban már nem érte el az ország békés működését veszélyeztető kritikus határt. Minősítésük mindamellet a továbbiakban is épp olyan szigorú volt, mint I. Károly okleveleiben. Különösen igaz ez azokra a tettesekre, akik a felségárulás minősített esetét elkövetve, uralkodójukra emeltek kezét: a visegrádi palotában ebédelő királyi családra rontó Záh Feliciánra, András herceg aversai gyilkosaira, illetve a királynőket Gara közelében véres akcióval foglyul ejtő Horvátiakra. A

contra nostros fideles exercitum movisset, et in partibus regni nostri circa Scepus, vastus et spolia committere nitteretur, dictus magister Philippus huiusmodi insolencias ipsius Mathei non ferens, nec eius Tyranidis rabiem expavescens”. AO I. 446., magyarul ld. KHO 112. sz. (I. Károly Druget Fülöpnek).

28 1322. márc. 16.: „Cum enim [...] Matheus de Trinchinio dampnate memorie, noster quondam infidelis, assumpta presumptione detestabili aggregata que suorum concipium, satane satellitum, nephanda caterva contra nostram maiestatem veniendo”. *Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. *Történelmi Szemle* 7(1964) 548., magyarul ld. Károly Róbert emlékezete. (= KRE) A szöveganyagot vál., szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Bp. 1988. 47. sz. (I. Károly a Szécsi testvéreknek). Az oklevél eredetije: MOL DL 99 892.

29 1317. dec. 20.: „Contra filios H[enrici] bani dampnate memorie, emulos et infideles nostros tortuosis serpentibus nequiores et infidelitates nota altera generatione ipsorum turpi infamia respesos transmissemus”. CDCr VIII. 439., magyarul ld. KHO 113. sz. és KRE 38. sz. (I. Károly Babonics János bánnak).

30 1319. okt. 17.: „Preterea cum Kopoz et Beke filii Thome ac filii Lodhardi notorii nostri infideles spiritu inflati superbie ad invicem maliciose, federati tortuosis serpentibus nequiores”. A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Iván–Nagy Imre–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Bp. 1871–1931., I. 172., magyarul ld. KHO 117. sz. és KRE 44. sz. (I. Károly Debreceni Dózsa vajdának); 1329. ápr. 10.: „Propter nefariam notam infidelitatis et sedicionem in quam idem Ladizlaus woivoda adhuc vivens conversus fuerat, et filii sui sibi in vicio infidelitatis succedentes se semper regie maiestati opposuerunt, et usque nunc aliis infidelibus et emulis regis sociati et applicati, eadem sedicione infidelitatis laborant et sepe eruentes in regalia vastus et incendia comittunt, et tantas strages et depopulationes que vix loquela promi possent committere non expavent”. AO II. 394., magyarul ld. KRE 66. sz. (I. Károly Becsend fia Ferenc fia Istvánnak).

31 1325. okt. 12.: „pro reintegratione [...] reipublice que per infideles barones propter maliciam discriminosi temporum nimium oppressa fuerat et distracta”. AO II. 217., magyarul ld. KHO 125. sz. (I. Károly Gutkeled nembeli Péter fiainak).

Záh Felicián merényletét követően az ország egész nemessége nevében kiállított ítéletével az emberi gonoszságra, alávalóságra a korban ismert valamennyi jelzőt, fogalmat magában sűríti, burjánzó, magyarra nehezen fordítható képekben hol csalfa rókához, hol veszett kutyához hasonlítva a tette helyszínén fiával együtt lemészárolt Feliciánt.³² I. (Nagy) Lajos – öccse, András herceg meggyilkolása után – két hadjáratot is indított a Nápolyi Királyságba, a katonai érdemek honorálására kiállított okleveleiben a merénylet elkövetői többek közt a „sátán cinkosai”, az „árulás gyermekei” minősítést kapták, a felbujtónak tartott Johanna királynő, András felesége pedig epitheton ornansként a „férjgyilkos” (*viricida*) megjelölést viselte.³³ Záh Feliciánhoz hasonlóan „veszett kutyá”-knak minősítette Zsigmond király 1387-ben kelt oklevele felesége, Mária királynő támadóit, Horváti Jánost és Palisnai Jánost, valamint társaikat is: úgy tűnik, a korban e jelzők számítottak a legsúlyosabb sértésnek.³⁴

Az Anjou-korban, különösen Nagy Lajos uralkodása alatt a magyar seregek a térség valamennyi népével viseltek háborút, és az ellenfelekre használt jelzők számbavétele ezúttal már sokkal több információt nyújt, mint a 13. században. A szinte minden évben, a szélrózsa minden irányában indított hadjáratok sokaknak teremtettek lehetőséget az érdemszerzésre, némelyik oklevél *narratiója* az összes számba jöhető ellenfélről említést tesz. Nagy Lajos kedvelt katonabárói között is kiváltságos helyet vívott ki magának a Lackfi-család, élén István erdélyi vajdával, aki bandériumával Nápolytól Litvániáig számos ütközetben jeleskedett. Királyától érdemeihez méltó adományokban részesült, így jutott például a Tolna megyei Simontornya vár birtokába is. Az adományt 1347-ben megerősítő királyi privilégium Lackfi hét különböző hadjárat során tanúsított vitézi érdemeit veszi számba. Még I. Károly uralkodása alatt Ausztria és Stájerország hercegei ellen, osztrák területen aratott győzelmet. Ezután – szintén I. Károly zászlaja alatt – a szakadár (*schismaticus*) rácok, azaz szerbek, majd a hűtlen, szakadár havasalföldi vajda, Basarab ellen harcolt, innen I. Károly Csehország határaitra rendelte. A cseh hadszíntéren éveken át folyó összecsapások lezárultával Lackfi útja ismét a déli határok mellé, Nándorfehérvárra vezetett, majd az osztrák végeket tisztította meg a Kőszegiektől és a

32 Kiadását ld. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. (= CDH) Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., VIII/3. 419–427., magyar fordítását és értelmezését ld. *Almási Tibor*: Záh Felicián ítéletlevele. Aetas 2000. 1–2. sz. 191–197.

33 1355. márc. 27.: „demum cum processu temporum [...] quidam sathane satellites dyabolica succensi rabie, in necem prefati domini regis fratris nostri proditorie conspirantes, malignis cogitacionibus et pravis machinationibus, tamquam iniquitatis filii et prodicionis alumpni sceleratis manibus, in divine maiestatis offensam ac scandalum orbis universi, eundem miserabiliter, quod dolentes referimus, iugulassent”. *Fraknoi Vilmos*: Genealogiai kérdések. (Pór Antalnak ajánlva.) Turul 17(1899) 137., magyarul ld. KHO 149. sz.; Johannára ld. 1349. nov. 26.: AO V. 339., magyarul ld. KHO 141. sz. (I. Lajos Kont Miklósnak).

34 1387. jún. 2.: „infidelitatis internae perfidia et venenositate pestifera concitati, ad instar rabidi veltris proslientes”. Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez. I–II. Szerk. Varjú Elemér–Iványi Béla. Bp. 1908–1928., I. 390., magyarul ld. KHO 160. sz. (Zsigmond Losonci László és István bánoknak).

velük szövetséges osztrák csapatoktól. Az oklevél utolsóként Nagy Lajos „Krisztus nevéért az összes kereszténnyel szemben ellenséges” litvánok ellen folytatott első hadjáratát említi.³⁵ Az 1347. évi Lackfi-adománylevelél *narratió*-jának fontos tanulsága, hogy a nyugati kereszténységhez tartozó osztrák, stájer, cseh hadak nem kaptak semmiféle negatív minősítést, ugyanakkor a keleti keresztény egyházhoz tartozó szerbek, románok esetében minden egyes összecsapás alkalmával megemlézték, hogy skizmatikusok – ezek után természetes, hogy a litvánok esetében az oklevél nem hallgatta el pogánységüket. A keleti és nyugati ellenség megkülönböztetése az oklevelek többségében megtalálható: a szakadár szerb fejedelmek, legyen szó akár II., akár III. Uros Istvánról, akár Dusán Istvánról, a *narratió*kban mint a „királyság ellensége és különleges ellenfele”, a „keresztbe vetett hit megrablója”, a „kereszténység ellensége” szerepelnek.³⁶ Havasalföld ugyancsak szakadár fejedelmei, például az I. Károly fölött győzelmet arató Basarab emellett rendszeresen megkapták a „hűtlen”

35 1347. jún. 30.: „Adversus duces Austrie et Stirie, ad conterendum impetum et furorem Teotonicorum [...] In ipsis partibus Austrie validum exercitum Teotonicorum debellando [...] Porro cum idem genitor noster contra scismaticos versus Raciám validum habuisset exercitum [...] Genitor noster ad recuperandas regni sui partes Transalpinas cum valido suo exercitu accedendo, ante castrum Argyas castra metatus fuisset [...] sex ex infidelibus scismaticis fideles homines patris nostri infestantibus, captivando adduxit [...] In confiniis Bohemie [...] partes regni nostri in ipsis confiniis Bohemie habitas, et per Bohemos occupatas ab eisdem Bohemis per suas veras metas per sanctissimum regem Ladislaum positas et erectas recuperando [...] Postmodum dum scismatici Racienses in Nandur Feyruar descendissent [...] In confiniis Austrie per eundem patrem nostrum constitutus, in metis regni nostri, quedam montem, quem Teotonicus detinebant, ab eisdem occupando [...] Castrum Leuka vocatum a filiis Hericci infidelibus patris nostri auferendo [...] Cum Teotonicis viriliter dimicando eosque debellando, et Pohemarium baronem de Austria [...] auferendo [...] Cum nos adversus Lythvanenses omnium christianorum inimicos pro Christi nomine accessissemus”. Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891., I. 198., magyarul ld. KHO 138. sz. Az oklevél eredetije: MOL DL 3553. (I. Lajos Lackfi Istvánnak) – Lackfinak a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeit ld. Nagy Lajos 1350. okt. 30-án kiállított adománylevelében (CDH X/1. 756., magyarul ld. KHO 143. sz.).

36 1319. jún. 18.: „Vrosium regem Seruie et regnum eius nostrum et tocius regni nostri inimicum et emulum specialem”. UB III. 122., magyarul ld. KHO 115. sz. (I. Károly Nagymartoni Pálnak); 1322. márc. 16.: „Vrosius quondam rex Rascie scismaticus, eo tempore noster emulus specialis, in devastationibus possessionum nostrorum fidelium et regnicolarum nostrorum interfectionibus et in captivis vinculis abductionibus, atrocis iniurias nobis multiplicatis vicibus irrogasset, et nos [...] eundem regem, ut fidei predonem Crucifixi [...] aggressi fuissetus”. Györffy Gy.: i. m. 548., magyarul ld. KRE 47. sz. (I. Károly a Szécsi testvéreknek). Az oklevél eredetije: MOL DL 99 892.; 1351. febr. 28.: „Nam cum rex Rascye scismaticus [!] tunc inimicus noster capitalis confines regni nostri in partibus de Machow et Syrmie adeo depopulasset, in ore gladii crudeliter occidendo, alios cum eorum liberis colligatos de regno nostro captivos deducendo, ut fere ipse partes raro incolerentur habitatore, [...] Dominicus banus rabiem perseveritatis ipsius regis Rascye scismatici in christianos sevientem in tantum edomavit”. HO II. 88., magyarul ld. KHO 145. sz. (I. Lajos Domokos macsóí bánnak); 1355. márc. 27.: „ac successu temporis validum movissemus exercitum contra regnum Rascie, crucis Christi ac nostre fidei christiane perfidum inimicum”. *Fraknoi V.*: i. m. 137., magyarul ld. KHO 149. sz. (I. Lajos Vásári Miklós esztergomi érseknek).

minősítést is: Havasalföld ugyanis a magyar korona fennhatósága alá tartozó területnek számított, így a magyar királlyal szembeni bármilyen barátságtalan lépés azonnal hűtlenségnek minősült.³⁷ A „hűtlen” jelzőt egyébként az 1360-as években létrejövő Moldva (szintén szakadár) fejedelmeire,³⁸ sőt, meglepő módon, még a Magyar Királysággal Dalmácia birtokáért harcba keveredő Velen-cére is alkalmazták. Pedig a például Nagy Lajos 1364. évi oklevelében a városállamot minősítő „hűtlen és közismert lázadó” kifejezést egyébként hagyományosan a belpolitikai ellenfelekre használta a kancellária.³⁹ Az oklevelek *narratiói* nem csupán a nyugati és a keleti ellenséget különböztették meg, de a keletit tovább bontották a más egyházhoz tartozó, de keresztény skizmatikusokra, illetve a kereszténységen kívül eső, pogány ellenségre. A Lengyelországot, Lajos örökségét veszélyeztető litvánok, Európa egyik utolsó pogány népe – miután a magyar hadak több hadjáratot is folytattak ellenük – számos privilégiumban szerepelnek, mindenütt pogányságuk, és a Krisztus hitétől elszakadva élőkre jellemző kegyetlenségük kiemelésével.⁴⁰ A másik pogány ellenfél, akivel a magyarok összemérték kardjukat, a „tatárok kegyetlen népe” az 1350-es évektől kezdve nem indított többé önálló támadásokat a magyar területek ellen.⁴¹ Helyét néhány évtizeddel később azonban egy minden korábbinál veszélyesebb és főként minden korábbinál tartósabbnak bizonyuló, új ellenség vette át, a török.

Az iszlám hitű törökök az 1350-es években jelentek a Dardanellák európai oldalán, és szinte azonnal megkezdték terjeszkedésüket. Rendkívüli dinamizmussal bő három évtized alatt a Balkán-félsziget jelentős részét uralmuk alá hajtották, s 1390-ben az Al-Dunánál elérték a magyar végeket. Az 1390-es években az ország déli területein, elsősorban a Szerémségben és a Temesközben megje-

37 1335. jún. 22.: „In terra Transalpina ubi per Bazarab Olacum et filios eiusdem dictam terram nostram Transalpinam in preiudicium sacri dyadematis regii et nostrum infideliter detinentes”. AO III. 175., magyarul ld. KHO 135. sz. (I. Károly Csór nembeli Tamásnak); 1332. nov. 26.: „confinia regni nostri, que in terra Transalpina per Bazarab [...] scismaticum in nostrum et sacre nostre corone non modicum derogamen detinebantur et detinentur, adissemus, idem Bazarab infidelis Olacus noster”. Györffy Gy.: i. m. 555. (I. Károly a Nagymartoniaknak). Az oklevél eredetije: MOL DL 2733. – Számos további példa található Györffy György idézett munkájában.

38 A Magyarországot elhagyó Bogdán vajda halmozott hűtlenségére pl. 1365. febr. 2.: „Bokdan woyvoda et suis filiis, nostris videlicet infidelibus notoriis, ob ipsorum detestandam infidelitatis notam, eo, quod idem Bokdan et filii sui, fulminante dyabulo, humani generis inimico, qui, eorum tela sue nequicie et fraudis venenonus [!] graviter saucians”. Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. X–XIII. Sub red. Acad. Ștefan Pascu et al. București, 1977–1994., XII. 398., magyarul ld. KHO 153. sz. (I. Lajos Balk máramarosi vajdának).

39 1364. jan. 27.: „Veneti, nostri infideles et notorii rebelles”. CDCr XIII. 331., magyarul ld. KHO 152. sz. (I. Lajos Mermonyának).

40 1352. ápr. 26.: „Et cum iis temporibus non prolongatis Christi nomine invocato ad conterendam duriciem et seviciam cordis paganice gentis Lythvanorum a Christi fide scissorum, in valido exercitu propria in persona accessissemus”. AO V. 576., magyarul ld. KHO 147. sz. (I. Lajos a Nagymartoniaknak). Az oklevél eredetije: MOL DL 4277.

41 1348. nov. 13.: „Specialiter in quodam conflictu contra sevam gentem tartarorum confinia regni nostri tyrannice invadere attentancium habito”. AO V. 248., magyarul ld. KHO 140. sz. (I. Lajos Suki Miklós unokáinak). Az oklevél eredetije: MOL DL 27 426.

lentek az első török portyázók, s kezdetét vette a települések felprédálása, a lakosságának és javainak elhurcolása.⁴² A török veszély, az oszmán hadak elleni küzdelem a kiváltságlevelekben is egyre nagyobb teret nyert: a magyar nemesség katonai érdemei többségét az 1390-es évektől kezdve a törökök elleni, vagy a törökökkel kapcsolatba hozható akciókban szerezte. Az első összecsapások után, 1390 augusztusában Zsigmond király Sárói László temesi ispánt azért jutalmazta, mert a „cseles ravaszsággal szövetkezett gonosz szakadár szerbek és törökök”, „az egész kereszténység ellenségei”, a „vad, őrzöngő, vészhozó” ellenség támadását visszaverte.⁴³ 1396-ban utóda, Marcali Miklós hasonlóképpen azért részesült királyi kiváltságban, mert a Temes és Krassó megyék területére törő „vad, pogány” törökökkel és más szakadár népekkel „az oroszlán vakmerőségével felövezve” harcba bocsátkozott.⁴⁴ A *narratiók* némelyike élénk költői képekben ecseteli a török pusztítást: „láttuk, hogyan teszi tönkre a törökök kegyetlensége a keresztények kicsiny nyáját, egyeseket a leghitványabb szolgálásra vetve, másokat pedig bántalmazásuk által kardjaik élével irtván ki. Itt félelem, ott sírás, amott jajveszékélés a keresztény területen, a szemérem, a keresztények népes gyülekezetének szegyenére, az istenség meggyalázására és a kereszténység súlyos sérelmére” – olvashatjuk Stibor vajda 1397-ben elnyert kiváltságlevelében.⁴⁵

42 Engel Pál: A török–magyar háborúk első évei 1389–1392. *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998) 561–577. (megjelent még: *Uő*: Honor, vár, ispánság i. m. 555–577.); *Uő*: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok* 128(1994) 273–287.

43 1390. aug. 14.: „per turmas pestiferas et hosticos grande insultu pravorum scismaticorum Rassciensium et Turcorum ex subdolo astu confederatorum [...] processu et ingressu ipsorum Rasciensium et Turcorum, nostrorum, ymo potius totius Christiane caterve emulorum ad territoria ipsius regni nostri antefata denuo et ex novo conterenda fiendis”. *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Ed. Antonius Fekete Nagy–Ladislaus Makkai. Bp. 1941. 396., magyarul ld. KHO 163. sz. (Zsigmond Sárói László temesi ispánnak).

44 1396. aug. 13.: „Nam cum circa festum beati Mychaelis archangelii proxime preteritum, seivissima, paganorum Turcorum scilicet et aliorum cismaticarum [!] nacionum barbaries, confinia et districtus comitatum Themesiensis et de Crassow hostiliter subintrasset, et eadem devastando et conburrendo, ac quamplurimos nostros regnicolas captivando, penes possessionem Chak appellatam hiis crudeliter peractis descendisset. Tunc prefatus magister Nicolaus comes leonida audacia suffultus [...] post eos properans et cum eisdem seivissimis paganis bellica certamina uti atleta dei ibidem conmittens”. *Ortvay Tivadar*: Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez. I. 1183–1430. Pozsony, 1896. (Temes vármegye és Temesvár város története IV.) 264., magyarul ld. KHO 164. sz. (Zsigmond Marcali Miklós temesi ispánnak). Az oklevél eredetije: MOL DL 8176.

45 1397. dec. 8.: „ob intuitum ad graves ymo gravissimas Christicolarum angustias pie compassionis zelo in circuitu levando dirigentes, quomodo per Turconicam seviciam pusillus grex Christianorum affligeretur, aliis in jugum vilissime servitutis redactis, aliis vero per crudelem conculcacionem eorum in ore gladii in exterminium missis; hic timor, hic ploratus, hic vlulatus in regione Christiana in pudoris, confusionis immense Christicolarum obprobrium, divinitatisque contumeliam et grande scandalum Christianitatis”. *Wenzel Gusztáv*: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. Bp. 1874. (Értekezések a történelmi tudományok köréből IV.) 97., magyarul ld. KHO 166. sz. (Zsigmond Stibornak). Az oklevél eredetije: MOL DL 8283. – A török rabságra ld. *Csukovits Enikő*: Csodás szabadulások a török rabságból. *Aetas* 20(2005) 4. sz. 78–90.; *Uő*:

A Zsigmond-korban egyértelműen a török vált az ország „fő ellenségévé”. Mint Zsigmond 1405-ben Debrecen számára kiállított városprivilegiumában – amely a város megerősítését szorgalmazta – olvasható, a Magyar Királyságnak megalapítása óta három kiemelten veszélyes ellenséggel kellett megküzdenie: a besenyőkkel, a tatárokkal és a törökökkel.⁴⁶ Amíg azonban az országot egykor ért besenyő és tatár támadásokról ekkor már Debrecen privilegiuma szerint is csupán a krónikákból szereztek hírt, a törökök – kiérdemelve a 13. században még a tatárookra használt valamennyi negatív jelzőt – évszázadokra biztosították maguknak „az ország és a hit üldözője”, a velük szembeszálló magyaroknak a „kereszténység védője”, a „Krisztus bajnoka”, az országnak pedig a „kereszténység védőpajzsa” titulust.⁴⁷

Már e néhány, rövid áttekintésünk során idézett *narratio* alapján is megállapítható, hogy a 13–14. században kibocsátott magyar királyi adománylevelek, noha az ellenség időről-időre változott, meglehetősen állandó ellenségképet rögzítettek: a magyarokkal azonos hitű, hasonló harcmódorú ellenfelet egyenrangúnak tekintették, és általában nem minősítették negatív módon. Az ortodox szerbeket, románokat stb. már bizalmatlanul kezelték, de az esetek többségében beérték szakadár mivoltuk hangsúlyozásával. Súlyosan elítélő, sértőnek minősülő jelzővel csak a királyra, illetve az országra fegyvert emelő belső árulókat, az ország hűtleneit, illetve a nem keresztény, más harcmódor szerint hadakozó ellenfeleket, a hitetleneket illették. Ez a felfogás tökéletesen egybevág a – Magyarországon számos kutató által hiányolt – lovagi értékrendszerrel,⁴⁸ ahol a hősi erények élén a hűség, a *fidelitas* áll, s ahol az *infidelitas* bármilyen értelemben elfogadhatatlannak számított.

ENIKŐ CSUKOVITS

THE “COILING SNAKE” AND THE “SATAN’S SERVANT”

THE PORTRAYAL OF THE ENEMY IN NARRATIONS OF MEDIEVAL ROYAL GIFT-DEEDS IN HUNGARY

It was not usual among the Hungarian nobility of the Middle Ages to record the history of the family in individual chronicles, because their remembrance was based primarily on oral tradition. Descriptions of their martial exploits were recorded in royal

Dalla cattività turca alla soglia degli apostoli. In: Gli archivi della Santa Sede e il regno d’Ungheria (secc. 15–20). In memoriam di Lajos Pásztor. A cura di Gaetano Platania–Matteo Sanfilippo–Péter Tuser. Bp.–Roma, 2008. (Collectanea Vaticana Hungariae 4.) 3–10.

46 Zsigmond kori oklevéltár. I–IX. Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert. Bp. 1951–2004., II. 3767. sz.

47 *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) Egyetemes Philológiai Közlöny 60(1936) 297. skk.; *Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. Történelmi Szemle 39(1997) 21–49.

48 Elsősorban: *Szűcs Jenő*: A magyar irodalom története I. kötetéről. Történelmi Szemle 10(1967) 119–133.; *Uő*: Magyar és európai lovagi kultúra. BUKSZ 1(1989) 1. sz. 43–50.

gift-deeds owing to their feats. In Hungary, the royal grants were always given in return of fulfilled services, and meritorious services were noted down to provide for the awarded person and the descendants that they would be able to substantiate the legitimacy of their privileges. Hungarian medievalism – particularly political and military history – regards the narrations about royal privileges as primary sources, but they give a remarkable basis for the examination of medieval mentality, as well. Naturally, military merits required enemies, too. In order to clarify the events and to emphasize the martial exploits of the awarded person, the gift-deeds paid almost as much attention to the crimes of the enemy as to the merits of the honoured one. Due to this phenomenon, narrations appearing in deeds of gift granted by the Hungarian Royal Chancellery give indications of the enemies with whom the Hungarian troops fought, but they also reflect the image that the enemy had according to the standard public opinion of Hungary.

Although the enemy changed from time to time, Hungarian royal gift-deeds of that time recorded a fairly constant portrayal of the enemy: those who had the same religion and similar method of fighting as the Hungarians were usually considered to be on an equal basis, and were not described in a negative way. On the contrary, the Orthodox Serbs, Romanians etc. were treated with suspicion, but in most cases emphasising their schismatic character was enough. Only those were censured and presented in an especially negative way, who were traitors and took weapon to the king or the country, who were treacherous to their homeland, non-Christians, pagans or had a different method of fighting.